

Методичні рекомендації щодо проведення
Загальноміського уроку «75 років пам'яті: забуттю не підлягає»,
присвяченого 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру

Розроблено:

Київський університет імені Бориса Грінченка
Інститут післядипломної педагогічної освіти
Кафедра методики суспільно-гуманітарної
освіти та виховання
(Левітас Ф.Л., доктор історичних наук,
професор Київського університету імені Бориса
Грінченка, Трухан О.Ф., кандидат педагогічних
наук, доцент Київського університету імені
Бориса Грінченка, Денисенко А.В., секретар
кафедри методики суспільно-гуманітарної
освіти та виховання ІППО Київського
університету імені Бориса Грінченка)

Затверджено:

Кафедра методики суспільно-гуманітарної
освіти та виховання
(протокол від 12.01.2016 № 5)

Сучасна незалежна українська держава, оновлена ідеями Революції Гідності, сумлінно зберігає історичну пам'ять про Другу світову війну. Проходять роки, але не забуваються криваві злочини нацистського «нового порядку»: страхіття гітлерівських концтаборів, масових розстрілів, душоубок, вбивств і катувань. Не забудеться і ціна великої Перемоги.

Тема трагедії Бабиного Яру – гітлерівського геноциду та злочинів сталінської тоталітарної системи, сьогодні є складовою частиною європейського простору пам'яті. До цього простору сьогодні активно приєднується і Україна.

Вчитель, який буде готуватись до Загальноміського заходу «75 років пам'яті: забуттю не підлягає» обов'язково повинен визначити цивілізаційні та історико-філософські основи цього навчально-виховного заходу:

1. Друга світова війна була великим злочином проти людства і людяності. Вона відрізнялась від попередніх військових конфліктів не тільки своїми масштабами, застосуванням нових видів озброєння, а і тотальним знищенням мирного населення. Ці плани знищення людей, яких гітлерівська ідеологія трактувала як «нелюдей», чи «расово неповноцінних» була визначена керівниками Третього Рейху в додатках до плану «Барбаросса», плану «Ост» та ін.
2. Нацистський окупаційний режим в Києві, трагедія Бабиного Яру, Сирецького і Дарницького концентраційних таборів, інших міст масових злочинів фашистів, стали актами масового геноциду мирного населення та військово-полонених, виявами расизму, шовінізму, ненависті, які порушували всі існуючі міжнародні правові, релігійні та етичні норми.
3. Сталінська та неосталінська тоталітарні системи в силу своєї ідеологічної і національної упередженості замовчували масштаби київської трагедії 1941-1943 рр., фальшували і викривлювали її, і зрештою намагались залишити правду про трагедію Бабиного Яру серед маловідомих сторінок історії.
4. Всім сучасним світовим співтовариством визнана історична роль України, українського народу в Перемозі над нацизмом і мілітаризмом в Другій світовій війні. В цій війні українці воювали у військових формуваннях і в складі військ Антигітлерівської коаліції практично на всіх фронтах, які пролягали в Європі, Африці, Азії. Герої-українці були активними учасниками антифашистського Руху Опору на території окупованої України в лавах радянських партизан, Української Повстанської армії, а також на теренах інших країн: в партизанських з'єднаннях Югославії, Франції, Італії та ін. Участь України в боротьбі з

фашизмом та мілітаризмом і велика Перемога над ворогом врятували світ від тисяч (великих і малих) Бабиних Ярів, якими нацисти планували покрити світ на шляху до свого світового панування.

5. Боротьба за Незалежну Соборну українську державу продовжується. Мир, злагода, єдність багатонаціонального українського суспільства, громадянська позиція, патріотизм, збереження величної пам'яті про бойові звитяги та трудові звершення для нащадків – запорука сучасних і майбутніх історичних перемог України .

Запропонований урок може проводитись у різноманітних навчальних формах:

1. Як урок засвоєння нових знань з елементами бесіди і дискурсів з учнями.
2. Як урок повторення із застосуванням різноманітних сучасних освітніх ресурсів.
3. Як навчально-виховний захід із застосуванням різноманітних міжпредметних зв'язків. (літературно-музична композиція)
4. Можлива і навчальна екскурсія, яка може бути проведена як в класі, за допомогою електронних ресурсів, так і в музеї (наприклад Національному Історичному музеї України чи Національному музеї України в Другій світовій війні), а також безпосередньо на території меморіального комплексу Бабин Яр.

При проведенні уроку, вчитель обов'язково повинен звернути увагу на вікові та психологічні особливості школярів, їх власний життєвий досвід, можливість усвідомлення навчального матеріалу. Було б цікавим, щоб напередодні уроку в школах за допомогою працівників бібліотек, були підготовлені виставки з історичної та художньої літератури, періодичних

джерел, малюнків і творчих робіт учнів. До проведення уроку можуть бути запрошені автори творів про Другу світову війну, колишні в'язні гітлерівських гетто та концтаборів, «Праведники народів світу» чи члени їх сімей, які в роки нацистської окупації рятували єврейське населення від нацистського геноциду, представники ветеранських та національно-культурних товариств.

В ході уроку Пам'яті вчитель повинен звернути увагу на:

1. Топоніміку, історичне походження місцевості Бабин Яр.
2. Використання яруг в місцевості Сирець для таємних поховань жертв Голодомору і сталінських репресій.
3. Злочинність нацистського «нового порядку» в Києві 1941-1943 рр.
4. Бабин Яр – як перший акт масового Голокосту.
5. Героїчну боротьбу радянського і оунівського підпілля з окупантами в Києві (Українська поетеса Олена Теліга. Герой України Тетяна Маркус).
6. «Праведники народів світу» в Києві.
7. Спробу радянської системи приховати правду про Бабин Яр. Активна роль у викритті політики тоталітарного режиму дисидентів. Іван Дзюба
8. Архітектурні пам'ятки жертвам Бабиного Яру.
9. Вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру в українській поезії (М.Бажан, П.Тичина, М.Рильський, В.Сосюра, Д.Павличко та ін.).
10. Щорічне вшанування жертв трагедії Бабиного Яру в незалежній українській державі.

11. Парк Небесної Сотні в Єрусалимі. Сучасна пам'ять про трагедію в Бабиному Ярі.

Ключовими елементами уроку мають стати:

1. Емоційна, хвилююча розповідь вчителя
2. Використання різноманітних історичних, художньо-літературних та музичних джерел, презентаційного матеріалу.
3. Залучення до активної роботи (виступів, обговорення, аналізу, висновків) школярів.

Буде цікавим, наприклад, якщо в процесі уроку учні зможуть колективно обговорити виступ І.М.Дзюби 29 вересня 1966 року на мітингу в Бабиному Ярі та показати актуальність цієї промови сьогодні. (додаток №2)

Великого емоційного значення набуває колективне читання Реквієму Д.Павличка «Бабин Яр» (додаток №1). Саме такий методичний прийом сприяє морально-етичному вихованню учнів та формуванню у них історичної пам'яті та гуманізму.

Вчителю стане в пригоді соціальний ролик «Бабин Яр», підготовлений професорсько-викладацьким складом та студентами Київського Університету ім. Бориса Грінченка. (<https://www.youtube.com/watch?v=8TB1tEzKfto>)

Література і джерела:

1. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Упор. Вронська Т.В., Кентій А.В., Лисенко О.Є., Смирнов Г.В. – К., -526с.
2. Київський процес. Документи і матеріали. / Упор. Абраменко Л. – К., 1995 – 208с.
3. Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ. К., 2008. – 368с.
4. Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Кн.1 / Сост. Евстафьева Т., Нахманович В. – К., 2004. - 597с.
5. Друга світова війна і доля народів України. Матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції м.Київ. 30-31 жовтня 2006 р. – К., 2007. – 416с.
6. Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього. Матеріали Міжнародної наукової конференції 24-25 жовтня 2011 року. – К., 2012. – 255с.
7. Гісем О., Мартинюк О. Голокост в Україні. 1941-1944. Словник-довідник. – К., 2007, - 99с.
8. Левітас Ф. Позакласні заходи з історії. Пам'яті Бабиного Яру. Літературно-музична композиція. – Харків, 2004. – 156с.

Українські поети про трагедію Бабиного Яру

Народе, що дав геніїв великих,
Народе, що несеш із світових глибин
Високий чесний дух серед обмовин диких,
Низький тобі уклін!
Нас хліб живив один, одні поїли води,
Ділили, як брати, ми радість і печаль.
І нам за землю цю, за цвіт її свободи
Життя віддать не жаль.
Нас не зломать повік, бо ми не поодинці,
А попліч ідемо крізь темряву негод...
Не умирать, а жити, євреї, українці!
Нехай живе народ!

М. Рильський

Могильний вітер з тих ярів повіяв —
Чад смертних вогнищ, тіл димучих згар.
Дивився Київ, гніволиций Київ,
Як в полум'ї метався Бабин Яр.
За племінь цей не може бути покути.
За погар цей нема ще міри мсти.
Будь проклят той, хто зважиться забути.
Будь проклят той, хто скаже нам: «прости...»

М.Бажан

«За Бабин Яр прийшла година суду!
За нашу кров, за тьми свавільний гніт,
Це зла потвор і безуму, і бруду
Рука відплати витягла на світ.
Судіть же їх, судіть в ім'я народу,
Від імені і мертвих, і живих,
Від імені життя і щастя, і свободи
О, судді праведні, судіть проклятих їх...»

В.Сосюра

Народ єврейський ! Славний!
Не втішай тебе я хочу.
Кожен хай тут слуха;
в цей час, коли синам твоїм вмирати
пришилося від фашистського обуха,
Я хочу силу, силу оспівати,
безсмертну силу твого духа.

П. Тичина

Реквієм Д. Павличка. «Бабин Яр»

1-й учень

Владико світла, доброти і правди,
Звідси, з небес, на землю нашу стань.
Тут людська кров, пролита без пощади,
Горить в могилі, як незгасна грань.
Втіши плачі і зойки в тьмі глибокій,
Сергія розбиті ласкою вгорни;
Даруй святому праху вічний спокій,
Благословенні, непробудні сни.

2-й учень

Ми тут лежимо в піску та глеї,
На всі сторони світу простерті
Євреї, євреї, євреї,
Діди, матері, немовлята.
Господи, дай нам відпочити
Від смерті, Від погляду ката!

3-й учень

Буде суд і буде кара,
Отверзеться Бабин Яр,
Хлине кров, як повінь яра,
Вдарить хвиля але до хмар.
На узвишшя піднебесне
Вийде світлий судія.
Крикнуть сурми, - і воскресне
Вся Давидова сім'я.
Не сховається почвара,
Ані вбивця, ні грабар.
Буде суд і буде кара,
Отверзеться Бабин Яр.
Розпадуться небосхили,
Божа явиться могуть.
Вийдуть праведні з могили.

Злих в могилу поведуть.

4 – й учень

Боже, ти створив людину,
Дух вселив у темну глину -
Для добра й святого чину.
Людству дав ти в нагороду
Власну мудрість, власну вроду,
Заповів братерство й згоду.
Чом же ми, твої творіння,
Певні смертного терпіння,
В землю вбиті, мов каміння?!
Та невже твою подобу
Мали й ті, що нас до гробу
Поскидали, мов худобу!?
Не над нашою судьбою,
Не над людською ганьбою —
Зглянься, Боже, над собою!
Зглянься над самим собою!

5 – учень

Похилений вітром осіннім .
Над Бабиним Яром стою.
Отця сивобородого бачу,
І брата, і матір свою.
Не тут вони тяжко вмирили,
Не тут вони зморені сплять.
Та їхні молитви й благання
В деревах десь тут шелестять.
Тут Київ та рід мій козацький,
Тут наша свобода в крові.
Над братнім усопшим народом
Ми молимося мертві й живі.
Я бачу — то мамині сльози
Блискочуть на хвилях Дніпра.
Я знаю - моя Україна!
Воскресне на поклик добра!

6-й учень

Господи, за що нам щ спокута -
Куля гітлерівська гостра й люта!
А за що загнали разом з нами
Непорочних діточок до ями?
Згасла в небі наша мить остання,
Та не згасли стогони й волання.
Наші скарги, голоси засмути -

Доки світу її сонця — буде чути!

7-й учень

Мойсею сивий, гнаний до рова,
Пекла вогнем душа твоя жива,
Твоя печаль крушила серце звіра.
Ти гордо над безоднею стояв,
Руками очі дітям затуляв,
Йдучи на смерть, як Господу офіру.
Здирали одяг з тебе, як з Христа,
Та в погляді твоїм була не мста,
А лиш розлука та сумна докора,
Так, наче бачила ти нову скрижаль,
Де людству накарбована печаль,
Будущина несправедлива й хвора.
Невже лилась невинна кров задар,
Невже будяччя вкриє Бабин Яр,
І новий цар заб 'є народи в ярма?
Ні, відсахнеться смерті хижий сон,
Розвалиться новітній Вавилон! —
Возрадуйся! - ти не помер задарма!

8-й учень

Возрадуйтеся з нами
Невинно вбиті,
Прилучені смертю своєю
До творителя,
В совісті людства сяючі,
Наче сонце в блакиті,
В праведних душах суцї,
Невмирущі брати!

9-й учень

Великий Боже, ми з твоєї згоди
Проходимо дорогу в Бабин Яр,
Де смертю ти поєднуєш народи.
Щоб зберегти життя й свободи дар.
Втіши плачі і зойки в тьмі глибокій,
Серця розбиті ласкою вгорни.
Даруй святому праху вічний спокій,
Благословенні, непробудні сни!

Виступ І.М.Дзюби на мітингу в Бабиному Ярі 29 вересня 1966 року.

У 25-ті РОКОВИНИ РОЗСТРІЛІВ У БАБИНОМУ ЯРУ

Є речі, є трагедії, перед безмірністю яких будь-яке слово безсиле і про які більше скаже мовчання — велике мовчання тисяч людей. Може, і нам годилося б тут обійтися без слів і мовчки думати про одне й те ж. Однак мовчання багато говорить лише там, де все, що можна сказати, вже сказане. Коли ж сказано ще далеко не все, коли ще нічого не сказано — тоді мовчання стає спільником неправди й несвободи. Тому ми говоримо, і мусимо говорити, де можна й де не можна, використовуючи всяку з нагод, які трапляються нам так нечасто.

І я хочу сказати кілька слів — одну тисячну частину з того, про що я сьогодні думаю і що мені хотілося б тут сказати. Я хочу звернутися до вас як до людей — як до своїх братів по людству. Я хочу звернутися до вас, євреїв, як українець — як член української нації, до якої я з гордістю належу.

Бабин Яр — це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр — це наша спільна трагедія, трагедія перш за все єврейського і українського народів.

Цю трагедію приніс нашим народам фашизм.

Однак не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а кінчається знищенням людини, знищенням народів — але не обов'язково тільки таким знищенням, як у Бабиному Яру.

Уявімо собі на хвилинку, що Гітлер переміг би, німецький фашизм переміг би. Можна не сумніватися, що вони створили б блискуче і «процвітаюче» суспільство, яке досягло б високого господарського і технічного розвитку, знало б усі ті наукові та інші досягнення, які знаємо й ми. І, певно, безсловесні раби фашизму згодом «освоїли» б космос і літали б на інші планети репрезентувати людство й земну цивілізацію. І цей режим усе б зробив для того, щоб утвердити свою «правду», щоб люди забули, якою ціною куплено такий «прогрес», щоб історія виправдала або ж забула безмірні злочини, щоб нелюдське суспільство здалося людям нормальним і навіть найкращим у світі. І вже не на руїнах Баститі, а на осквернених, утрамбованих товстим шаром піску і забуття місцях народних трагедій стояв би офіційний напис: «Тут танцюють». Тому ми повинні судити про те чи

інше суспільство не за його зовнішніми технічними досягненнями, а за тим, яке місце займає і що значить у ньому людина, як ціняться в ньому людська гідність і людська совість.

Сьогодні в Бабиному Яру ми згадуємо не Іван Дзюба, рік 1966. тільки ТИХ) хто тут загинув. Ми згадуємо мільйони радянських воїнів — наших батьків, які віддали своє життя в боротьбі проти фашизму. Ми згадуємо про жертви й зусилля мільйонів радянських людей усіх національностей, які самовіддано працювали для перемоги над фашизмом. Ми повинні думати про те, щоб бути гідними їхньої пам'яті, щоб бути гідними того обов'язку, який накладає на нас пам'ять про безліч людських жертв, надій, поривань.

Чи гідні ми цієї пам'яті? Мабуть, ні, якщо й досі серед нас знаходять місце різні форми людиноненависництва і в тому числі та, яку ми називаємо затертим, збаналізованим, але страшним словом — антисемітизм. Антисемітизм — явище «інтернаціональне», він існував і існує в усіх суспільствах. На жаль, не вільне від нього і наше суспільство. В цьому, може, й не було б нічого дивного, адже антисемітизм — плід і супутник вікового безкультур'я і неволі, перше і неминуче народження політичного деспотизму, і долається він — у масштабах цілих суспільств — нелегко і нешвидко. Але дивує інше: те, що протягом повоєнних десятиліть проти нього по суті не велося дійової боротьби, більше того — він часом штучно підживлювався. Схоже, що забуваються вказівки Леніна про боротьбу з антисемітизмом, як забуваються ленінські вказівки про національний розвиток України.

А в часи Сталіна були одверті, очевидні спроби зіграти на взаємних упередженнях частини українців і частини євреїв, спроби під виглядом єврейського буржуазного націоналізму, сіонізму тощо — обрубувати єврейську національну культуру, а під виглядом українського буржуазного націоналізму — українську національну культуру. Ці хитро обмислені кампанії завдали шкоди обом народам і не сприяли їх здруженню, вони тільки додали ще один прикрий спомин у тяжку історію обох народів і в складну історію їх взаємин.

До цих спогадів ми мусимо звертатися не для того, щоб роз'ятрювати старі рани, а щоб до кінця вигоювати їх.

Як українцеві, мені соромно, що і серед моєї нації — як і серед інших націй — є антисемітизм, є ті ганебні, негідні людськості явища, які звуться антисемітизмом.

Ми, українці, повинні в своєму середовищі боротися з будь-якими проявами антисемітизму чи неповаги до єврея, нерозуміння єврейської проблеми.

Ви, євреї, повинні в своєму середовищі боротися з тим, хто не поважає української людини, української культури, української мови, хто несправедливо вбачає в кожному українцеві прихованого антисеміта.

Ми повинні вижити всяке людиноненависництво, пересилити всякі непорозуміння і всім своїм життям вибороти справжнє братерство.

Здавалося б, кому як не нам зрозуміти один одного і кому як не нам подати людству зразок братерського співжиття? Історія наших народів настільки схожа в своєму трагізмі, що в біблійних мотивах свого «Мойсея» Іван Франко відтворив шлях українського народу в шатах єврейської легенди, а Леся Українка одну з найславніших своїх поезій про трагедію України почала словами: «І ти колись боролась, мов Ізраїль...»

Великі сини обох народів заповідали нам взаєморозуміння і дружбу. З українською землею пов'язане життя трьох найбільших єврейських письменників — Шолом Алейхема, Іцхака Переца і Менделе Мойхер-Сфоріма. Вони любили цю землю і вчили творити на ній добро. Близкучий єврейський публіцист Володимир Жаботинський виступав на боці українського народу в його боротьбі проти російського царизму і закликав єврейську інтелігенцію підтримувати український національно-визвольний рух та українську культуру. Одним із останніх громадянських актів Тараса Шевченка був відомий виступ проти юдофобської політики царського уряду. Леся Українка, Іван Франко, Борис Грінченко, Степан Васильченко та інші видатні українські письменники добре знали і високо цінували велич єврейської історії та єврейського духу, із щирим уболіванням писали про страждання єврейської бідноти.

В минулому у нас не тільки спільна ворожнеча і прикрі непорозуміння, хоч їх було багато. В минулому — і зразки мужньої солідарності та взаємодопомоги в боротьбі за спільні ідеали свободи, за кращу долю своїх націй.

Цю традицію ми, теперішнє покоління, і повинні продовжувати, протиставивши її поганій традиції недовіри і недомовок.

На жаль, є ряд факторів, які не сприяють укоріненню і поширенню отієї благородної традиції солідарності.

Серед них — відсутність справжньої публічності, гласності в національних справах, в результаті чого навколо болючих питань створюється своєрідна «змова мовчання». Добрим прикладом для нас тут могла б бути постановка цієї справи в братній соціалістичній Польщі. Відомо, якими складними були відносини поляків та євреїв у минулому.

Тепер же не лишилося й сліду колишньої недоброзичливості. В чому «секрет» такого успіху? По-перше, поляків і євреїв здружило спільне лихо в другій світовій війні. Але лихо і в нас було спільне. По-друге — і цього в нас, на жаль, немає — в соціалістичній Польщі міжнаціональні відносини є предметом наукового соціологічного вивчення та публічного громадського обговорення, предметом постійної уваги і втручання преси, літератури тощо — а це все і створює атмосферу доброго й успішного національного та інтернаціонального виховання.

Про таке — дійове, а не тільки на словах, виховання повинні дбати ми, докладаючи всіх своїх сил. Ми не можемо залишати поза увагою фактів антисемітизму, шовінізму, неповаги до будь-якої національності, хамського ставлення до будь-якої національної культури і національної мови. Хамства у нас багато, і в багатьох воно починається з відмови від самого себе, від своєї національності, культури, історії, хоч така відмова не завжди буває добровільною і не завжди людина в ній винна.

Шлях до справжнього, а не фальшивого братерства — не в самозабутті, а в самопізнанні. Не зрікатися себе і пристосовуватися до інших, а бути собою й інших шанувати. Євреї мають право бути євреями, українці мають право бути українцями у повному і глибокому, а не тільки формальному значенні цих слів. Хай євреї знають єврейську історію, єврейську культуру, мову і гордяться ними. Хай українці знають українську історію, культуру, мову і гордяться ними. Хай вони знають історію і культуру один одного, історію і культуру інших народів, вміють цінити себе та інших — як своїх братів.

Досягти цього важко, але краще прагнути цього, ніж байдуже махнути рукою і плисти за хвилиною асиміляторства і пристосовництва, добра од яких не буде, а буде лише хамство, блюзнірство і приховане людиноненависництво.

А ми повинні всім своїм життям заперечити цивілізоване людиноненависництво і суспільне хамство. Нічого важливішого за це тепер для нас немає, бо інакше всі суспільні ідеали втрачають свій сенс.

Це наш обов'язок перед мільйонами жертв деспотизму, це наш обов'язок перед кращими людьми українського та єврейського народів, які закликали до взаємопорозуміння й дружби, це наш обов'язок перед українською землею, на якій нам жити разом, це наш обов'язок перед людством.